

ZWIERZĘTA DOMOWE A POSTACI DEMONICZNE W JĘZYKU I KULTURZE

Olga Kielak

Instytut Filologii Polskiej UMCS, Lublin

olga.kielak@op.pl

Abstract: Domestic Animals vs. Demonic Creatures in Language and Culture

The article analyzes the relationship of selected domestic animals living on rural farms with demonic creatures, which is preserved in the colloquial and folk Polish. The basis for the analysis constitute lexicographic, folklore and ethnographic data, focusing on the following issues: the demonic origins of animals; transformation of demonic beings into animals; the appearance of animals – which they owe to demonic figure or which make them similar to demonic figures; devilish semantics of animal voices; the power of demonic creatures over animals and on animals as objects demonic actions.

The analysis of the interrelationships between animals and demonic creatures has shown that 1) demonic creatures eagerly adopt zoomorphic characters; 2) it also allowed to distinguish two types of relationships domestic animals and demonic creatures find themselves in – namely symbiotic and antagonistic.

Keywords: Ethnolinguistics, Linguistic Picture Of The World, Cognitive Definition, Folk Culture, Domestic Animals, Demonic Creatures

Streszczenie:

W artykule analizie poddano relacje wybranych zwierząt domowych, zamieszkujących wiejskie gospodarstwo z postaciami demonicznymi, które utrwała polszczyzna potoczna i ludowa. Wykorzystując jako podstawę materiałową dane leksykograficzne, folklorystyczne oraz etnograficzne, skupiono się na następujących kwestiach: demonicznym pochodzeniu zwierząt; transformacji istot demonicznych w zwierzęta; wyglądzie zwierząt – który zawdzięczają one postaciom demonicznym lub który upodabnia je do postaci demonicznych; diabelskiej semantyce zwierzęcych głosów; władzy istot demonicznych nad zwierzętami oraz na zwierzętach jako obiektach działań istot demonicznych.

Analiza wzajemnych zależności zwierząt i istot demonicznych pokazała, że (1) istoty demoniczne chętnie przyjmują postaci zoomorficzne; (2) pozwoliła także na wyodrębnienie dwóch typów relacji, w jakie wchodzi z sobą zwierzęta domowe i postaci demoniczne – symbiotyczną i antagonistyczną.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, językowy obraz świata, definicja kognitywna, kultura ludowa, zwierzęta domowe, postaci demoniczne

---

Potocznie pojmuję się demonologię jako sferę wierzeń w różne istoty demoniczne, które występują w otaczającej człowieka rzeczywistości. W artykule interesował mnie będzie zaledwie jej wycinek – utrwalone przez polszczyznę potoczną i ludową relacje, w jakie wchodzi ze sobą postaci demoniczne i zamieszkujące najbliższe otoczenie człowieka zwierzęta domowe, takie jak: koza, kozioł, krowa, byk, wół, cielę, świnia, wieprz, prosię, owca, baran, koń, pies czy kot.

Wykorzystując jako podstawę materiałową dane leksykograficzne (w głównej mierze ogólnopolską i gwarową frazeologię), dane folklorystyczne (przysłowia oraz motywy wydobyte z baśni magicznych, mitów kosmogonicznych i bajek ajtiologicznych, podań, legend i opowieści wierzeniowych) oraz dane etnograficzne (zapisy wierzeń i opisy praktyk), skupię się na następujących kwestiach: demonicznym pochodzeniu zwierząt; transformacji istot demonicznych w zwierzęta; wyglądzie zwierząt – który zawdzięczają one postaciom demonicznym lub który upodabnia je do postaci demonicznych; diabelskiej semantyce zwierzęcych głosów; władzy istot demonicznych nad zwierzętami oraz na zwierzętach jako obiektach działań istot demonicznych.

Zawarte w artykule rozważania stanowią fragmenty rozprawy doktorskiej pt. *Językowo-kulturowy obraz zwierząt domowych w polskiej tradycji ludowej*, którą przygotowuję w Zakładzie Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego UMCS pod opieką naukową dr hab. S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej. Opracowywane przeze mnie hasła zwierzęce (definicje kognitywne zwierząt), zgodnie z konwencją lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych*¹, składają się z dwóch głównych części – zbudowanej z wielu faset eksplikacji oraz ułożonej gatunkowo dokumentacji. Wyodrębnione przeze mnie kategorie: *Pochodzenie*, *Transformacje*, *Wygląd i części ciała*, *Głos zwierzęcia*, *Władza nad zwierzętami*, *Zwierzę jako obiekt działań istot demonicznych* – pojawiają się w definicjach wszystkich opisywanych przeze mnie zwierząt. W artykule – aby pokazać złożoność relacji zwierząt i istot demonicznych – scalam materiał dokumentacyjny, formułując uogólnione wnioski.

---

¹*Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i red. Jerzy Bartmiński, zastępca red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Wydaw. UMCS, Lublin, t. 1: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie* – 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie* – 1999; cz. 3: *Meteorologia* – 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale* – 2012.

POCHODZENIE.

W legendach ajtiologicznych, utworach opowiadających o powstaniu świata i człowieka, pochodzeniu zwierząt, ptaków, owadów i roślin, oprócz Boga, stwórcą jest także diabeł; stworzenia, powołane do życia przez diabła (np. mucha, osa, szerszeń), są „gorsze”, mniejsze, dokuczliwe dla człowieka². Naśladując Boga, który stworzył m. in. krowę³ i owcę⁴ – diabeł stwarza kozę⁵ – lepiąc zwierzę z gliny⁶. Stworzona przez diabła koza nazywana jest *stworzeniem diabelskim*⁷, *diabelskim nasieniem*⁸. Według legend, diabeł nie jest jednak w stanie tchnąć w zwierzę życia: koza ożywa dopiero za boską mocą⁹.

TRANSFORMACJE.

W ludowych wierzeniach diabeł chętnie wciela się w zwierzęta domowe, zwłaszcza czarnej maści: koźlą¹⁰ – co utrwalone zostało w przysłowiu: *Koza a djabeł – to jedno*¹¹; koźlą¹²

²R. Tomicki, *Ludowa kosmogonia dualistyczna Słowian w świetle samojedzkich mitów stworzenia*, [w:] „Etnografia Polska” 1979, t. 23, z. 2, s. 172.

³M. Zowczak, *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Funna, Wrocław 2000, s. 68.

⁴W. Siarkowski, *Podania i legendy o zwierzętach, drzewach i roślinach*, [w:] „ZWAK” 1883, t. 7, s. 109; *Bajki Warmii i Mazur*, H. Koneczna, W. Pomianowska (red.) Państwowe Wydaw. Naukowe, Kraków 1956, s. 171–173; D. Simonides, *Dlaczego drzewa przestały mówić? Ludowa wizja świata*, Novik, Opole 2010, s. 88–89.

⁵W. Siarkowski, *Podania i legendy...*, s. 109; A. Fischer, *Bajka o kozie obdartej*, [w:] „Lud” 1910, t. 16, s. 347; W. Kosiński, *Materyały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicji zachodniej. Część druga. Wierzenia i przesady*, [w:] „MAAE” 1904, t. 7, s. 31; M. Zowczak, *op. cit.*, s. 68; B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 2, ZNiO, Wydaw. PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 222; *Bajki Warmii i Mazur*, *op. cit.*, s. 171–173.

⁶M. Maciąg, *Podania i legendy*, [w:] „Wisła” 1902, t. 15, s. 329–330; W. Siarkowski, *Podania i legendy...*, s. 109; D. Simonides, *Dlaczego drzewa...*, s. 88–89.

⁷B. Gustawicz, *Podana, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. Część pierwsza*, [w:] „ZWAK” 1881, t. 5, s. 139; E. Majewski, K. Stołyhwo, *Koza w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego*, [w:] „Wisła” 1905, t. 19, s. 61–62.

⁸M. Zowczak, *op. cit.*, s. 73.

⁹M. Maciąg, *op. cit.*, s. 329–330; W. Siarkowski, *Podania i legendy...*, s. 109; *Bajki Warmii i Mazur*, *op. cit.*, s. 171–173.

¹⁰O. Kolberg Oskar, *Dzieła wszystkie*, t. 48: *Tarnowskie-Rzeszowskie*, z rękopisów oprac. J. Burszta, B. Linette, red. J. Burszta, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1967, s. 264; A. Saloni, *Lud rzeszowski. Materyały etnograficzne*, [w:] „MAAE” 1910, t. 11, s. 273; S. Udziela, *Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego, mieszkającego po prawym brzegu Wisły*, [w:] „Wisła” 1899, t. 13, s. 67; L. Pełka, *Polska demonologia ludowa*, Iskry, Warszawa 1987, s. 186.

¹¹*Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–4, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969–1978, hasło *koza* nr 24.

¹²O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 190; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, s. 107; A. Fischer, *op. cit.*, s. 347; K. Koranyi, *Łysa Góra (Studium w dziejów wierzeń ludowych w Polsce w XVII i XVIII wieku)*, [w:] „Lud” 1928, t. 27, s. 62–63; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania przesądne*, [w:] *Folklor Górnego Śląska*, D. Simonides (red.), Wydaw. Śląsk, Katowice 1989, s. 255; J. Bartmiński, O. Kielak, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Dlaczego wąż nie ma nóg? Zwierzęta w ludowych przekazach ustnych*, Wydaw. UMCS, Lublin 2015, s. 301.

– zgodnie z wierzeniami, diabeł w postaci kozła odbija się w źrenicy czarownicy¹³, utrwalają to frazeologizmy: *ma kozła w oczach, kozłem patrzy*¹⁴ i porównania: *Nie wdawaj się z tą kobietą, bo ma kozła w oczach*¹⁵; *świnię*¹⁶; *wieprza*¹⁷; *byka*¹⁸; *prosię*¹⁹; *wołu*²⁰; *krowę*²¹; *cielę*²²; *barana*²³; *owcę*²⁴; *konia*²⁵; *psa*²⁶; *kota*²⁷. Czasami przemiana diabła w zwierzę nie jest całkowita: może ukazać się on pod postacią człowieka z końską²⁸, kozią²⁹ lub krowią³⁰ nogą/kopytem, por. śląską nazwę diabła, *kozybun*, o

---

¹³ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 3: *Kujawy*, s. 101; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, s. 107; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 17: *Lubelskie*, s. 108; H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego*, PAU, Kraków 1929, s. 206.

¹⁴ *Nowa księga przysłów...*, hasło *koziół* nr 13.

¹⁵ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 17: *Lubelskie*, s. 108.

¹⁶ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 78; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, s. 57, 92; E. Majewski, W. Jarecki, *Bydło w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego*, [w:] „Wisła” 1903, t. 17, s. 147; S. Udziela, *Świat nadzmysłowy...*, s.68–69; J. P. Dekowski, *Strzygi i topieluchy. Opowieści sieradzkie*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1987, s. 293; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 255.

¹⁷ W. Łęga, *Ziemia Chełmińska*, Polskie Towarzystwo Ludowe, Wrocław 1961, s. 235.

¹⁸ J. Bartmiński, O. Kielak, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *op. cit.*, s. 301.

¹⁹ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 35: *Przemyskie*, s. 232.

²⁰ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 40, 43; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 48: *Tarnowskie-Rzeszowskie*, s. 264; M. Rybowski, *Dyabeł w wierzeniach ludu polskiego*, [w:] „Lud” 1906, t. 12, s. 214; A. Saloni, *Lud rzeszowski...*, s. 273; L. Pełka, *op. cit.*, s. 186; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 255.

²¹ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 35: *Przemyskie*, s. 232; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 255; J. Bartmiński, O. Kielak, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *op. cit.*, s. 301.

²² L. Pełka, *op. cit.*, s. 191.

²³ J. Jakóbiec, *Dyabeł w pojęciu ludowym*, „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, t. 5, 1899, s. 365; J. P. Dekowski, *op. cit.*, s. 293; S. Witkoś, *Bajdy i Moderówka*, Państwowe Wydaw. Rolnicze i Leśne, Poznań 1977, s. 279; J. Bartmiński, O. Kielak, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *op. cit.*, s. 301.

²⁴ J. Bartmiński, O. Kielak, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *op. cit.*, s. 301.

²⁵ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 43; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 17: *Lubelskie*, s. 102; S. Udziela, *Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Glicyi*, „MAAE”, t. 6, 1903, s.90; J. P. Dekowski, *op. cit.*, s. 293; L. Pełka, *op. cit.*, s. 185.

²⁶ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 7: *Krakowskie*, s. 43; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 17: *Lubelskie*, s. 102; M. Rybowski, *op. cit.*, s.214; J. P. Dekowski, *op. cit.*, s. 293; L. Pełka, *op. cit.*, s. 188; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 255; S. Witkoś, *op. cit.*, s. 279.

²⁷ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 17: *Lubelskie*, s. 102; M. Rybowski, *op. cit.*, s.214; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 257; S. Witkoś, *op. cit.*, s. 279; J. Bartmiński, O. Kielak, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *op. cit.*, s. 301.

²⁸ J. Jakóbiec, *op. cit.*, s. 365; S. Udziela, *Krakowiacy*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków 1924, s. 9; L. Pełka, *op. cit.*, s. 97, 109.

²⁹ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 190; S. Witkoś, *op. cit.*, s. 280.

³⁰ S. Witkoś, *op. cit.*, s. 280.

kopytach jak kozioł i jednym rogu³¹, z głową jak u wołu³², z baraniami rogami³³, z kadłubem jak u barana³⁴.

Zwierzęce postaci przyjmują czarownice – w wierzeniach czarownica za wolą diabła przybiera postać świni³⁵, zmienia się także w psa, kota³⁶ lub konia³⁷, w świnie, krowę³⁸ lub kota³⁹ wciela się także z mora; w wierzeniach pod postacią świni⁴⁰, kozła⁴¹, kozy, krowy, cielęcica⁴², byka⁴³ – pojawia się utopiec/topielec; w ludowych opowieściach pod postacią dwóch byków ze ślipiami pełnymi ognia pokazują się dwaj bracia-samobójcy⁴⁴, dwa wieprze, walczące ze sobą w zaświatach to dwaj bracia, którzy rzną się za karę, że na świecie bili się o ojcowiznę⁴⁵. W Radomskim wierzono, że postać kozła przybiera *bobo*, „dziwotwór” bywający na zgromadzeniach czarownic na Łysej Górze⁴⁶, na Śląsku podczas wichury, błyskawic i grzmotów miał pojawiać się zły duch w postaci świni z kluczami w pysku⁴⁷, zgodnie z wierzeniami, pod

³¹D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 254.

³²S. Udziela, *Topograficzno-etnograficzny opis...*, s.56.

³³L. Pełka, *op. cit.*, s. 183–184.

³⁴S. Udziela, *Topograficzno-etnograficzny opis...*, s.56.

³⁵O. Kolberg, *op.cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 89, 92.

³⁶ A. Saloni, *Lud łańcucki. Materiały etnograficzne*, „MAAE”, t. 6, 1903, s. 250; A. Saloni, *Zaściankowa szlachta polska w Delejewie (z 30 rycinami w tekście)*, „MAAE”, t. 13, 1914, s. 54.

³⁷A. Saloni, *Zaściankowa szlachta...*, s. 54.

³⁸ H. Biegeleisen, *Lecznictwo...*, s. 279.

³⁹O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 74; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, s. 39; H. Biegeleisen, *Lecznictwo...*, s. 283; L. Pełka, *op. cit.*, s. 154–155; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 263.

⁴⁰L. Pełka, *op. cit.*, s. 190; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 244.

⁴¹ E. Majewski, K. Stołyhwo, *op. cit.*, s. 62.

⁴²D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 244.

⁴³W. Łysiak, *Wizja końca świata w folklorze Wielkopolski przełomu XIX i XX wieku*, [w:] „Literatura Ludowa” 1988, t. 32, s. 56.

⁴⁴*Gadka za gadką. 300 podań, bajek i anegdot z Górnego Śląska*, D. Simonides, J. Ligęza (oprac.), wyd. 2 popr. i uzupeł., Instytut Śląsk, Opole 1975, s. 16–17.

⁴⁵ I. Kopernicki, *Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim*, [w:] „ZWAK” 1887, t. 11, s. 243–245.

⁴⁶ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 20: *Radomskie*, cz. 1, s. 264; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 21: *Radomskie*, cz. 2, s. 224.

⁴⁷*Gadka za gadką...*, s. 21.

postacią w ołu przebywały strachy⁴⁸, domowe duchy⁴⁹; w Posłowicach *Hera*, czyli zaraza ma pokazywać się w postaci człowieka lub w ołu⁵⁰.

WYGLĄD. CZĘŚCI CIAŁA.

W ludowych legendach ajtiologicznych niektóre zwierzęta zawdzięczają istotom nadprzyrodzonym swój wygląd. Zgodnie z wierzeniami, k o z a zawdzięcza diabłu krótki ogon – w legendach diabeł urywa go zwierzęciu: ciągnąc kozę za ogon⁵¹ przed oblicze Boga⁵², próbując tchnąć w kozę życie⁵³, karząc w ten sposób kozę, która nie chce go słuchać⁵⁴, rozgniewany tym, że stworzone przez niego zwierzę wstaje z ziemi dopiero za wstawiennictwem boskim⁵⁵, ratując kozę przed utonięciem⁵⁶, przerzucając kozę na drugą stronę rzeki⁵⁷, wrzucając do szafasu⁵⁸.

Diabeł jest także sprawcą kręconych ogonów u ś w i ń – w ludowej legendzie diabeł i chłop mają przerzucić świnie gospodarza za chlew; diabeł przechytrza chłopą, związuje świniom ogony i przerzuca za chlew – od tego czasu świnie mają kręcone ogonki⁵⁹.

Zdaniem badaczy, np. Henryka Biegeleisena, wygląd fizyczny niektórych zwierząt, m. in. k o z y czy k o z ł a – jest jednym z powodów, dla których przypisano im własności złego ducha⁶⁰. Kozę i kozła wyróżniają rogi – podobnie jak diabła; w przywoływanym wcześniej

⁴⁸ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 45: *Góry i Podgórze*, s. 513.

⁴⁹ L. Pełka, *op. cit.*, s. 138.

⁵⁰ H. Biegeleisen, *Lecznictwo...*, s. 292; W. Siarkowski, *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa. Część I*, [w:] „ZWAK” 1885, t. 9, s. 68.

⁵¹ B. Sychta, *op. cit.*, t. 2, s. 222; *Bajki Warmii i Mazur, op. cit.*, s. 171–173.

⁵² W. Siarkowski, *Podania i legendy...*, s. 109.

⁵³ M. Maciąg, *op. cit.*, s. 329–330.

⁵⁴ W. Kosiński, *op. cit.*, s. 31.

⁵⁵ W. Siarkowski, *Podania i legendy...*, s. 109.

⁵⁶ M. Maciąg, *op. cit.*, s. 329–330.

⁵⁷ M. Zowczak, *op. cit.*, s. 73.

⁵⁸ B. Gustawicz, *op. cit.*, s. 139; E. Majewski, K. Stołyhwo, *op. cit.*, s. 61–62. Więcej na ten temat zob. O. Kielak, *Koza i kozioł w polskich przysłowiacz oraz wyrażeniach przysłowiowych. Jeden czy dwa językowo-kulturowe obrazy zwierząt?*, „LingVaria” 2014, nr 2 (18), s. 235–247.

⁵⁹ D. Simonides, *Dłaczego drzewa...*, s. 89.

⁶⁰ H. Biegeleisen Henryk, *U kolebki, przy ołtarzu, nad mogiłą*, nakładem Instytutu Stauropigjańskiego Lwów 1929, s. 428.

legendach ajtiologicznych diabeł lepi z gliny kozę – zwierzę „z takimi rogami, jakie sam ma na głowie”⁶¹.

W tekstach folkloru koza i kozioł są zwierzętami kulawymi, trójnożnymi, mają kłopoty z jedną nogą – w przysłowiu koza łamie ją: *Żeby koza nie skakała, toby nóżki nie złamała*⁶²; kuleje: *Na pochyłe brzozy leżą capy i kulawe kozy*⁶³. Nieparzysta liczba kozich nóg, a zarazem „inność”, kulawość jednej nogi, ma świadczyć o kontakcie zwierzęcia ze światem podziemia. W ludowych wyobrażeniach kulawy lub posiadający kopyto, kozłą nogę zamiast nogi, jest również utożsamiany z wężem diabeł⁶⁴.

GŁOS ZWIERZĘCIA.

W ludowych opowieściach wcielający się w zwierzęce postaci diabeł naśladuje ich głosy – diabeł w postaci cielęcia zwodzi chłopa beczaniem⁶⁵, z diabelskim śmiechem tożsame są także głosy wydawane przez kozę i świnie – uderzona cepem przez chłopa koza [= diabeł] śmieje się i znika⁶⁶, chrząkanie świni to *śmiech diabelski Boruty*⁶⁷, przeraźliwy kwik świni to w istocie kwik diabła⁶⁸.

WŁADZA NAD ZWIERZĘTAMI.

Zgodnie z wierzeniami, psy znajdują się w orszaku południcy: wychodząca ze zboża lub lasu południca wiedzie za sobą siedem wielkich czarnych psów⁶⁹, szczuje psami znajdujących się w zbożu i grochu ludzi⁷⁰; psy posłusznie kładą się u nóg mary powietrza i

⁶¹W. Siarkowski, *Podania i legendy...*, s. 109.

⁶²*Nowa księga przysłów...*, hasło koza nr 74.

⁶³*Nowa księga przysłów...*, hasło drzewo nr 38.

⁶⁴R. Tomicki, J. Tomicka, *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1975, s. 37; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 254; S. Witkoś, *op. cit.*, s. 280.

⁶⁵S. Udziela, *Świat nadzmysłowy...*, s. 67.

⁶⁶S. Udziela, *Świat nadzmysłowy...*, s.67.

⁶⁷*Legenda łęczyckie*, zebrana i oprac. J. Grodzka, Wydaw. Łódzkie, Łódź 1960, s. 26–27.

⁶⁸S. Udziela, *Świat nadzmysłowy...*, s.68–69.

⁶⁹W. Siarkowski, *Materyjały do etnografii...*, s.61.

⁷⁰L. Pełka, *op. cit.*, s. 99–100.

zarazy⁷¹. Koty, zwłaszcza czarne – towarzyszą czarownicom⁷²; w opowieści wierzeniowej kot, *wierny sługa czarownicy*, pilnuje jej złota na Babiej Górze⁷³.

ZWIERZĘ JAKO OBIEKT DZIAŁAŃ ISTOT DEMONICZNYCH.

W kulturze tradycyjnej wybrane zwierzęta stają się środkiem lokomocji postaci demonicznych – w tekstach folkloru czarownica jedzie na Łysą Górę na k o ź l e lub wozem zaprzężonym w cztery kozły bez woźnicy⁷⁴, na przemienionym w k o n i a chłopie⁷⁵. W ludowych opowieściach karetą zaprzężoną w sześć czarnych k o n i diabły jadą na Łysą Górę⁷⁶.

Zgodnie z wierzeniami, czarownica odbywa lot na czarnej ś w i n i (często będącej w istocie diabłem) na Łysą Górę⁷⁷, we fraz. *jedzie jak ciota na świni*⁷⁸. Gwarowa frazeologia uczyniła kulawą/dziką świnię środkiem lokomocji diabła – por. *jehac jak djôbeł na kulawé swini* ‘powoli’⁷⁹; *gonic jak djôbeł na dzëkie swini* ‘spieszyć się’⁸⁰.

---

⁷¹O. Kolberg, *op. cit.*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, s. 9.

⁷²O. Kolberg, *op. cit.*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, s. 57; A. Saloni, *Lud rzeszowski...*, s. 51.

⁷³*Nie wszystko bajka. Polskie ludowe podania historyczne*, wybór, wstęp i komentarze J. Hajduk-Nijakowska, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983, s. 55–56.

⁷⁴O. Kolberg, *op. cit.*, t. 21: *Radomskie*, cz. 2, s. 224; K. Koranyi, *op. cit.*, s. 62–63; W. Korcz, *Wspólniczki diabła, czyli o procesach czarownic na Śląsku w XVII wieku*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1985, s. 68; J. Adamowski, *Droga na łysogórski sabat czarownic*, „Literatura Ludowa”, t. 44, z. 3, 2000, s. 28.

⁷⁵O. Kolberg Oskar, *op. cit.*, t. 3: *Kujawy*, s. 103.

⁷⁶O. Kolberg, *op. cit.*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, s. 243.

⁷⁷O. Kolberg, *op. cit.*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, s. 92; K. Koranyi, *op. cit.*, s. 62.

⁷⁸*Nowa księga przysłów...*, hasło *jehać* nr 17.

⁷⁹B. Sychta, *op. cit.*, t. 1, s. 210, t. 2, s. 70.

⁸⁰B. Sychta, *op. cit.*, t. 5, s. 200.

W ludowych wierzeniach w nocy diabeł jeździ na koniu⁸¹ lub krowie⁸², które następnego dnia gospodarze znajdują spocone. Zgodnie z wierzeniami, na koniu podróżuje także zmora⁸³, potępieńcy⁸⁴, planetnicy⁸⁵.

W wierzeniach i opowieściach wierzeniowych zmora dusi/męczy konie⁸⁶, plecie koniom warkocze na grzywie lub ogonie⁸⁷; rzadziej diabeł splata końskie grzywy i ogony⁸⁸.

Działania istot demonicznych zwykle są szkodliwe dla zwierząt – zwierzęciem szczególnie narażonym na szkodliwe działanie czarownic jest krowa, na którą, zgodnie z wierzeniami, czarownice rzucają urok⁸⁹ lub odbierają jej mleko⁹⁰.

Także przebywający w stajni diabeł miał sprawiać, że krowy chorują lub nie doją się⁹¹, wierzono, że diabeł doi w nocy krowę, której wymienia nie przeżegnano po wydojeniu⁹². Współpracujący z czarownicą diabeł miał przenosić mleko od obcej krowy do ściany, w którą wbity jest nóż, gwóźdź, hak⁹³.

Krowie mleko mogły odebrać także: południce – gdy gospodyni zapomniała w południe sprowadzić zwierzęta z pola⁹⁴; zmyry, wysysające krowom mleko⁹⁵, zgodnie z wierzeniami, *przyczepiające się* do krowy, która w konsekwencji dawała mało mleka⁹⁶.

⁸¹ F. Wereńko, *Przyczynek do lecznictwa ludowego*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 1, 1896, s. 223; L. Pełka, *op. cit.*, s. 179.

⁸³ J. Bartmiński, O. Kielak, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *op. cit.*, s. 260.

⁸⁴ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 55–56.

⁸⁵ L. Pełka, *op. cit.*, s. 69–70, 79.

⁸⁶ J. Kantor, *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*, [w:] „MAAE” 1907, t. 9, s. 148; L. Pełka, *op. cit.*, s. 28, 179.

⁸⁷ H. Biegeleisen, *Lecznictwo...*, s. 282; L. Pełka, *op. cit.*, s. 179; D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 263.

⁸⁸ O. Kolberg Oskar, *op. cit.*, t. 34: *Chełmskie*, s. 136.

⁸⁹ Powszechne, zob. m. in.: O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 126; O. Kolberg, *op. cit.*, t. 48: *Tarnowskie-Rzeszowskie*, s. 275; A. Saloni, *Lud tańcucki...*, s. 259; S. Udziela, *Krakowiacy*, s. 96.

⁹⁰ Powszechne, zob. m. in.: O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 79, 119; O. Kolberg Oskar, *op. cit.*, t. 34: *Chełmskie*, s. 153; S. Udziela, *Krakowiacy*, s. 10; I. Kopernicki, *op. cit.*, s. 194. Liczne sposoby odbierania krowom mleka omawiam w rozprawie doktorskiej, zob. O. Kielak, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt domowych w polskiej tradycji ludowej* [maszynopis rozprawy doktorskiej, przygotowywanej w Zakładzie TiGWJP UMCS pod kier. nauk. dr hab. S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej].

⁹¹ O. Kolberg, *op. cit.*, t. 35: *Przemyskie*, s. 238.

⁹² S. Dworakowski, *op. cit.*, s. 199.

⁹³ D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 267.

⁹⁴ L. Pełka, *op. cit.*, s. 102.

⁹⁵ S. Dworakowski, *op. cit.*, s. 119.

⁹⁶ D. Simonides, *Wierzenia i zachowania...*, s. 263.

Mleko od czarnej krowy było przysmakiem pflanetników⁹⁷. Uważano, że spadają oni na ziemię z chmur, idą do wsi i proszą/żądadają mleka od czarnej krowy (i jaj od czarnej kury); po spożyciu mleka pflanetnika ponownie zabierają chmury⁹⁸.

Na szkodliwe działanie czarownic i czarowników narażone były także o w c e⁹⁹.

W kulturze tradycyjnej niektóre zwierzęta cieszą się względami istot demonicznych – wierzono, że „przez uszanowanie dla diabła” ś w i n i i p s u [samicy psa, suce – przyp. OK.], czarownica nie odbiera mleka¹⁰⁰.

Zakończenie

Analiza kontekstów opisujących relacje, w jakie wchodziły ze sobą istoty demoniczne i zwierzęta domowe, pozwala na następujące wnioski: (1) istoty demoniczne chętnie przyjmują postaci zoomorficzne, wcielając się w każde zwierzę z gospodarskiego obejścia; (2) analiza wzajemnych zależności zwierząt i istot demonicznych pozwala wyodrębnić dwa typy relacji – symbiotyczną i antagonistyczną.

W relacje symbiotyczne z postaciami demonicznymi wchodziły zwierzęta nie czyste – koza, kozioł, świnia, pies, kot, także koń. W ludowej wizji świata, znacznie odbiegającej od biblijnych opisów stworzenia, postać demoniczna (diabeł) jest konstruktorką, stwarza zwierzę (kozę) na swoje podobieństwo; zwierzęta zawdzięczają diabłu swoją fizjonomię (koza – krótki ogon i rogi, świnia – kręcony ogon). Zwierzęta nieczyste cieszą się względami istot demonicznych – psy znajdują się w orszaku południcy; koty – towarzyszą czarownicom; świni i suce czarownica nie odbiera mleka; świnia, kozioł i koń – stają się diabelskim środkiem lokomocji. Zwierzęta nieczyste – poprzez swój kontakt z siłami demonicznymi – funkcjonują w kulturze tradycyjnej jako apotropejony; ich liczne apotropeiczne właściwości zasługują na oddzielne analizy.

W zupełnie inny typ relacji z postaciami demonicznymi wchodziły zwierzęta posiadające w kulturze tradycyjnej status świętych. Niemal nie pojawiają się

⁹⁷O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 33, 50; H. Biegeleisen, *U kolebki...*, s. 541; E. Majewski, W. Jarecki, *op. cit.*, s. 337; S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa w pow. olkuskim* [Część II], [w:] „ZWAK” 1887, t. 11, s. 5.

⁹⁸S. Ciszewski, *op. cit.*, s. 5.

⁹⁹O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 119; H. Biegeleisen, *Lecznictwo...*, s. 365; E. Majewski, K. Stołyhwo, *op. cit.*, s. 268; B. Bazińska, *Wierzenia i praktyki magiczne pasterzy w Tatrach Polskich*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, W. Antoniewicz (red.), t. 7: *Życie i folklor pasterzy Tatr Polskich i Podhala*, ZNiO, Wrocław 1967, s. 99.

¹⁰⁰O. Kolberg, *op. cit.*, t. 7: *Krakowskie*, s. 78–79, 119.

wzajemne zależności między istotami demonicznymi a wołem – najpobożniejszym ze zwierząt. Pozostałe zwierzęta – krowa i koń (sytuowany na pograniczu, wpisujący się w dwa typy relacji) wchodzi z postaciami demonicznymi w relacje a n t a g o n i s t y c z n e ; są obiektem licznych, zwykle szkodliwych, działań – diabeł, czarownice i zmory męczą zwierzęta, plączą im grzywy (koń), pozbawiają zwierzęta mleczności i zdrowia (krowy, owce).

Bibliografia

- Adamowski J., *Droga na tysogórski sabat czarownic*, [w:] „Literatura Ludowa” 2000, t. 44, z. 3, s. 23–35.
- Bajki Warmii i Mazur*, H. Koneczna, W. Pomianowska (red.), Państwowe Wydaw. Naukowe, Kraków 1956.
- Bartmiński J., Kielak O., Niebrzegowska-Bartmińska S., *Dlaczego wąż nie ma nóg? Zwierzęta w ludowych przekazach ustnych*, Wydaw. UMCS, Lublin 2015.
- Bazińska B., *Wierzenia i praktyki magiczne pasterzy w Tatrach Polskich*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, W. Antoniewicz (red.), t. 7: *Życie i folklor pasterzy Tatr Polskich i Podhala*, ZNiO, Wrocław 1967, s. 65–227.
- Biegeleisen H., *Lecznictwo ludu polskiego*, PAU, Kraków 1929.
- Biegeleisen H., *U kolebki, przy ołtarzu, nad mogiłą*, nakładem Instytutu Stauropigjańskiego, Lwów 1929.
- Ciszewski S., *Lud rolniczo-górniczy z okolic Stawkowa w pow. olkuskim* [Część II], [w:] „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” [dalej: ZWAK] 1887, t. 11, s.1–129.
- Dekowski J. P., *Strzygi i topieluchy. Opowieści sieradzkie*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1987.
- Dworakowski S., *Kultura społeczna ludu wiejskiego na Mazowszu nad Narwią*, cz. 1: *Zwyczaje doroczne i gospodarskie*, Państwowe Wydaw. Naukowe, Białystok 1964.
- Fischer A., *Bajka o kozie obdarłej*, [w:] „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego” [dalej: Lud] 1910, t. 16, s. 347–357.
- Gadka za gadką. 300 podań, bajek i anegdot z Górnego Śląska*, D. Simonides, J. Ligęza (oprac.), wyd. 2 popr. i uzupeł., Instytut Śląsk, Opole 1975.
- Gustawicz B., *Podana, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. Część pierwsza*, [w:] „ZWAK” 1881, t. 5, s. 102–186.
- Jakóbiec J., *Dyabeł w pojęciu ludowym*, [w:] „Lud” 1899, t. 5, s. 365–367.
- Kantor J., *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*, [w:] „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” [dalej: MAAE] 1907, t. 9, s. 17–229.
- Kielak O., *Koza i kozioł w polskich przysłowiacz i wyrażeniach przysłowiowych. Jeden czy dwa językowo-kulturowe obrazy zwierząt?*, „LingVaria” 2014, nr 2 (18), s. 235–247.
- Kielak O., *Językowo-kulturowy obraz zwierząt domowych w polskiej tradycji ludowej* [maszynopis rozprawy doktorskiej, przygotowywanej w Zakładzie TiGWJP UMCS pod kier. nauk. dr hab. S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej].
- Kolberg O., *Dzięta wszystkie*, t. 3: *Kujawy*, cz. 1, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1962 [wyd. fotoofset. z: 1867].
- Kolberg O., *Dzięta wszystkie*, t. 7: *Krakowskie*, cz. 3, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1962 [wyd. fotoofset. z: 1874].

- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, cz. 7, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1962 [wyd. fotoofset. z: 1882].
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 17: *Lubelskie*, cz. 2, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1962 [wyd. fotoofset. z: 1884].
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 20: *Radomskie*, cz. 1, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1963 [wyd. fotoofset. z: 1887].
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 21: *Radomskie*, cz. 2, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1964 [wyd. fotoofset. z: 1888].
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 34: *Chełmskie*, cz. 2, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1964 [wyd. fotoofset. Z: 1891].
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 35: *Przemyskie*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1964 [wyd. fotoofset. z: 1891].
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 45: *Góry i Podgórze*, cz. 2, Z. Jasiewicz, D. Pawlak (oprac.), E. Miller (red.), Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1968.
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 48: *Tarnowskie-Rzeszowskie*, J. Burszta, B. Linette (oprac.), J. Burszta (red.), Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków-Warszawa 1967.
- Kopernicki I., *Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim*, [w:] „ZWAK” 1887, t. 11, s. 130–228.
- Koranyi K., *Łysa Góra (Studium z dziejów wierzeń ludowych w Polsce w XVII i XVIII wieku)*, [w:] „Lud” 1928, t. 27, s. 57–74.
- Korcz W., *Wspólniczki diabła, czyli o procesach czarownic na Śląsku w XVII wieku*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1985.
- Kosiński W., *Materyały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicji zachodniej. Część druga. Wierzenia i przesady*, [w:] „MAAE” 1904, t. 7, s. 3–86.
- Legendy łęczyckie*, J. Grodzka (oprac.), Wydaw. Łódzkie, Łódź 1960.
- Łęga W., *Ziemia Chełmińska*, Polskie Towarzystwo Ludowe, Wrocław 1961.
- Łysiak W., *Wizja końca świata w folklorze Wielkopolski przełomu XIX i XX wieku*, [w:] „Literatura Ludowa” 1988, t. 32, z. 2, s. 51–57.
- Maciąg M., *Podania i legendy*, [w:] „Wisła” 1902, t. 15, s. 329–333.
- Majewski E., Jarecki W., *Bydło w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego*, [w:] „Wisła” 1903, t. 17, s. 133–172, 313–348.
- Majewski E., Stołyhwo K., *Koza w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego*, [w:] „Wisła” 1905, t. 19, s. 41–66, 241–273.

- Nie wszystko bajka. Polskie ludowe podania historyczne*, J. Hajduk-Nijakowska (wybór, wstęp i komentarze), Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983.
- Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–4, w oparciu o dzieło S. Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969–1978.
- Pełka L., *Polska demonologia ludowa*, Iskry, Warszawa 1987.
- Rybowski M., *Dyabeł w wierzeniach ludu polskiego*, [w:] „Lud” 1906, t. 12, s. 212–232.
- Saloni A., *Lud tańcucki. Materiały etnograficzne*, [w:] „MAAE” 1903, t. 6, s. 187–420.
- Saloni A., *Lud rzeszowski. Materiały etnograficzne*, [w:] „MAAE” 1910, t. 11, s. 50–344.
- Saloni A., *Zaściankowa szlachta polska w Delejewie (z 30 rycinami w tekście)*, [w:] „MAAE” 1914, t. 13, s. 3–151.
- Siarkowski W., *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa. Część I*, [w:] „ZWAK” 1885, t. 9, s. 3–72.
- Siarkowski W., *Podania i legendy o zwierzętach, drzewach i roślinach*, [w:] „ZWAK” 1883, t. 7, s. 106–119.
- Simonides D., *Dlaczego drzewa przestały mówić? Ludowa wizja świata*, Novik, Opole 2010.
- Simonides D., *Wierzenia i zachowania przesądne*, [w:] *Folklor Górnego Śląska*, D. Simonides (red.), Wydaw. Śląsk, Katowice 1989, s. 225–301.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych, koncepcja całości i red. J. Bartmiński, zastępca red. S. Niebrzegowska-Bartmińska*, Wydaw. UMCS, Lublin, t. 1: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie* – 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie* – 1999; cz. 3: *Meteorologia* – 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale* – 2012.
- Sychta B., *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, ZNiO, Wydaw. PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967–1976.
- Tomicki R., *Ludowa kosmogonia dualistyczna Słowian w świetle samojedzkich mitów stworzenia*, [w:] „Etnografia Polska” 1979, t. 23, z. 2, s. 169–184.
- Tomicki R., Tomicka J., *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1975.
- Udziela S., *Krakowiacy*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków 1924.
- Udziela S., *Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego, mieszkającego po prawym brzegu Wisły*, [w:] „Wisła” 1899, t. 13, s. 65–88.
- Udziela S., *Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Glicyi*, [w:] „MAAE” 1903, t. 6, s. 3–123.
- Wereńko F., *Przyczynek do lecznictwa ludowego*, [w:] „MAAE” 1896, t. 1, s. 99–228.
- Witkoś S., *Bajdy i Moderówka*, Państwowe Wydaw. Rolnicze i Leśne, Poznań 1977.
- Zowczak M., *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Funna, Wrocław 2000.